

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2020.10-3.07>

Куровська І.А.

к.ю.н., старший науковий співробітник

Мірошниченко О.П.

*головний науковий консультант відділу
з конституційних питань та державного будівництва
Головне науково-експертне управління
Апарату Верховної Ради України*

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕФОРМ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Однією з найактуальніших завдань, які стоять перед Україною, організація належного забезпечення національної безпеки, метою якого є оптимізація заходів щодо захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави під час виникнення кризових явищ. Разом із тим, на практиці реалізація політики безпеки ускладнюється наявністю багатопланових та складних проблем державного будівництва. Йдеться, насамперед, про посилення організованої злочинності та корупції, активізацію боротьби за енергоресурси, посилення екологічних, техногенних загроз та негативного зовнішнього впливу на інформаційний простір країни, загострення демографічних проблем, міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів тощо. Посилюються загрози терористичного та диверсійного характеру, реалізація яких матиме непередбачені наслідки як для населення України, так і інших країн.

Крім того, зростання мілітаризації територій тимчасово окупованої Автономної Республіки Крим та міста Севастополя призводить до зберігання загрози з боку Російської Федерації вільному судноплавству у Чорному та Азовському морях, Керченській протоці, що було підкреслено в посиленій Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Проблеми мілітаризації автономної Республіки Крим, міста Севастополь, а також районів Чорного та Азовського морів» від 7 грудня

2020 року [7], і в якій засуджуються використання РФ захоплених нею установ української воєнної промисловості в окупованому Криму (п. 6 Резолюції), а також міститься заклик до РФ утримуватись від спроб розповсюдити свою юрисдикцію на ядерні об'єкти і матеріали в Криму (п. 7 Резолюції).

Для оперативного вирішення реальних та потенційних загроз життєдіяльності суспільства й держави у більшості держав формується державний сектор безпеки, безпосередніми суб'єктами якого є Збройні Сили, правоохоронні органи, розвідувальні та контррозвідувальні служби, а також сили охорону державного кордону та цивільного захисту.

Сучасні виклики та загрози національній безпеці нашої держави вимагають формування нових, незвичних та ефективних методів для їх протидії. Захист національної безпеки України, у тому числі й екологічної безпеки, перш за все, є пріоритетним завданням Служби безпеки України (далі – СБ України). Водночас недостатня результативність зусиль національного сектору безпеки обумовлюється недосконалістю чинного законодавства та інституційної системи, неефективністю використовуваних підходів теорії та практики щодо організації процесу реагування на реальні і потенційні внутрішні і зовнішні загрози безпеці держави, що досягається насамперед їх своєчасним виявленням органами СБ України.

Таким чином, в актуальних умовах безпечного середовища до першочергових заходів із забезпечення державної безпеки України належить максимальне посилення інституційних спроможностей СБ України. Отже, питання реформування сектору безпеки наразі є надзвичайно актуальним для України. Це визнано на найвищому рівні і вказано в чинному законодавстві. Водночас, незважаючи на це, численні спроби її реформування дотепер були невдалими, достатньо згадати так і нереалізовану спробу створення Національного бюро розслідувань.

Вищезазначеними положеннями обумовлюється вибір теми цього дослідження.

Отже, **метою статті** є здійснити комплексний аналіз сучасних нормативних та доктринальних підходів в контексті законодавчого забезпечення реформування у сфері безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового регулювання діяльності правоохоронних органів, у тому числі органів СБ України, були предметом наукових досліджень таких науковців, як: В. Авер'янов, О. Бандурка, О. Безпалова, Ю. Битяк, М. Бурбика, В. Галуцько, В. Гаращук, І. Голосніченко, Л. Коваль, В. Колпаков, А. Комзюк, А. Куліш, В. Ліпкан, Д. Лук'янець, А. Мельник, О. Музичук, В. Олефір, В. Пилипчук, С. Пономарьов, Н. Рибалка, А. Стародубцев та ін. Проте, слід зазначити, що в вітчизняній юридичній науці і дотепер недостатньо уваги приділяється питанням реформування сектору безпеки, зокрема СБ України.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що відповідно до п. с) статті 472 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [8], Україна має право вживати будь-яких заходів, які вона вважає необхідними для забезпечення власної безпеки, у випадку серйозних внутрішніх безпорядків, які порушують закон і громадський порядок, під час війни або серйозного

міжнародного напруження, яке становить загрозу війни, або для виконання взятих на себе зобов'язань з підтримання миру та міжнародної безпеки.

Як зазначається в п. 1 Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни», затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 [5] (далі – Стратегія національної безпеки), «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека – найвища соціальна цінність в Україні. Реалізація цієї норми Конституції України – головна ціль державної політики національної безпеки.». Враховуючи фундаментальні національні інтереси, визначені Конституцією України, Законом України «Про національну безпеку України» [4], Стратегією національної безпеки [5], пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки серед іншого є: відстоювання незалежності і державного суверенітету; відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно-визнаного державного кордону України; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України; європейська і євроатлантична інтеграція. Своєю чергою, реалізація цих пріоритетів повинна забезпечуватися в тому числі за таким напрямком, як забезпечення екологічної безпеки, створення безпечних умов життєдіяльності людини, зокрема на територіях, що постраждали внаслідок бойових дій, розбудова ефективної системи цивільного захисту (п. 6 Стратегії національної безпеки).

Поточний стан безпечного середовища в Україні характеризується критичним рівнем внутрішніх і зовнішніх загроз для державної безпеки та національної безпеки в цілому, найбільш характерними проявами якого є активізація діяльності спеціальних служб іноземних держав, зокрема, РФ. Це свідчить про необхідність вдосконалення існуючого механізму виявлення загроз державній безпеці та реагування на них.

Саме тому необхідність якнайскорішого реформування зазначеного сектору посилю-

ється. Досвід іноземних країн з питань реформування безпеки засвідчує, що цей процес має проводитися комплексно, з обов'язковим урахуванням особливостей соціально-економічного розвитку країни та міжнародного, насамперед європейського досвіду. За європейськими стандартами одним з головних завдань, які по стають перед державою під час такого реформування, є своєчасне законодавче забезпечення цього процесу.

Питанням організації протидії викликам та загрозам у сфері безпеки приділено значну увагу у Конституції України. З метою деталізації та конкретизації конституційних положень прийнято понад 30 законодавчих актів. Зокрема, йдеться про закони «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», «Про цивільний демократичний контроль за діяльністю Воєнної організації України», «Про оборону України», «Про правовий режим надзвичайного стану», «Про правовий режим воєнного стану», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про контррозвідальну діяльність» тощо. Норми та положення згаданих вище законодавчих актів формують правове поле функціонування сектору безпеки. Методи та принципи його діяльності регламентуються та регулюються законами «Про Раду національної безпеки та оборони України», «Про Службу безпеки України», «Про розвідку», «Про Службу зовнішньої розвідки України» та ін. Водночас положення та норми згаданих законодавчих актів деталізуються та конкретизуються у Стратегії національної безпеки, Воєнній доктрині України, а також визначаються у 170 інших підзаконних актах. Питання національної безпеки регламентуються та регулюються також нормами й положеннями понад 150 міжнародних договорів, учасниками яких є Україна.

21 червня 2018 року Верховною Радою України прийнято Закон України «Про національну безпеку України» N2469-VIII [5], який набрав чинності 08.07.2018. Законом визначено систему органів безпеки і оборони, розмежовано їх повноваження у сферах

національної безпеки і оборони, визначено систему командування, контролю та координації операцій сил безпеки і сил оборони, запроваджено підходи до планування у сферах національної безпеки і оборони, врегульовано питання демократичного цивільного контролю над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони.

Реформування правоохоронної системи за вектором національної безпеки України сприяли уточненню правового статусу Служби безпеки України як державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України (зміни до Закону «Про Службу безпеки України» у зв'язку із прийняттям Закону «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII, в якому стаття 19 присвячена саме Службі безпеки України).

Відповідно до пункту 6 Розділу VI цього Закону Службі безпеки України доручено розробити у шестимісячний строк із дня набрання чинності Законом (тобто, до 07.01.2019) законопроект про внесення змін до Закону України «Про Службу безпеки України» та подати його Президентові України для внесення в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України. Водночас, станом на грудень 2020 року у Верховній Раді України зареєстровано було вже декілька законопроектів, в тому числі і від Президента України, частина з яких вже відкликана.

Чинний Закон України «Про Службу безпеки України» [6], прийнятий ще у 1992 році за своїм змістом не відповідає ні безпековим реаліям сьогодення, ні Закону України «Про національну безпеку України», яким було змінено правовий статус СБ України із правоохоронного органу спеціального призначення на державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, що забезпечує державну безпеку, окреслено загальні питання підпорядкованості та підзвітності СБ України, контролю і нагляду за її діяльністю.

Так, відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» діяльність Служби безпеки України повинна бути зосереджена на протидії розвідувально-підривній діяльності проти України, боротьбі з тероризмом, контррозвідувальному захисті державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності, оборонного і науково-технічного потенціалу, кібербезпеки, економічної та інформаційної безпеки держави, об'єктів критичної інфраструктури, а також охороні державної таємниці.

Зважаючи на складність такого феномену, як державна безпека, її багатовекторність та різноплановість, виконання наведених завдань Службою безпеки України має здійснюватися шляхом реалізації ряду функцій та повноважень, необхідних для ефективного запобігання загрозам національній безпеці України та з урахуванням відповідних пріоритетів державної політики у сферах національної безпеки і оборони, що визначаються у Стратегії національної безпеки України, Стратегії воєнної безпеки України, інших документах з питань національної безпеки і оборони (ч. 5 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України»).

Так, відповідно до п. 63 Стратегії національної безпеки, «для системного захисту України від загроз національній безпеці необхідним є розвиток сектору безпеки і оборони. Для цього Україна: зміцнить демократичний цивільний контроль за сектором безпеки і оборони України як запоруку законності та ефективності діяльності його складових, підвищить ефективність управління, зміцнить нагляд і посилить відповідальність посадових і службових осіб органів сектору безпеки і оборони; перегляне й забезпечить виконання законодавства у сфері національної безпеки і оборони, зокрема уточнить та імплементує норми Закону України «Про національну безпеку України»; створить систему ефективного управління та координації діяльності органів сектору безпеки і оборони, удосконалив її архітектуру; оптимізує структуру,

функції і чисельність Служби безпеки України як спеціально уповноваженого державного органу у сферах контррозвідувальної діяльності та охорони державної таємниці, головного органу у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю, що дасть змогу попереджати, своєчасно виявляти зовнішні та внутрішні загрози безпеці України і запобігати їм, припиняти розвідувальні, терористичні та інші протиправні посягання спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на державну безпеку України, усувати умови, що їм сприяють, та причини їх виникнення; створить ефективне розвідувальне співтовариство, посиливши його роль у реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони, зміцнить систему координації та контролю діяльності розвідувальних органів, розвиватиме розвідувальні спроможності; завершить створення національної системи кібербезпеки, сформує сучасні спроможності суб'єктів забезпечення кібербезпеки і кібероборони та зміцнить систему їх координації» [5].

Необхідно також враховувати, що відповідно до п. 13.5 Резолюції ПАРЄ N 1466 (2005), стосовно дотримання верховенства права та захисту прав людини, Парламентська Асамблея закликала органи влади України «реформувати Службу безпеки України відповідно до стандартів Ради Європи, зокрема Рекомендацій Парламентської Асамблеї NN 1402 (1999) та 1713 (2005)» [1]. Так, Рекомендація ПАРЄ N1402 (1999) передбачає, що спецслужби залучаються до протидії організованій злочинності у випадках, «коли вона несе явну небезпеку вільному демократичному порядку країни». Своєю чергою, зміст поняття «вільний демократичний порядок» включає, зокрема, конституційний лад, дотримання основних прав людини, розподіл влади, незалежність судових органів тощо.

Своєю чергою Рекомендація ПАРЄ N 1713 (2005) передбачає, що: органи, на які покладється забезпечення безпеки, виконують

найрізноманітніші ролі й завдання. В середині країни їх роль полягає у підтриманні законності й правопорядку, захисті безпеки держави, громадян і власності, збереження демократичних інститутів і процедур й забезпечення мирного співіснування різних верств суспільства (п. 2); деякі з існуючих сьогодні загроз безпеці, такі, як міжнародна організована злочинність, міжнародний тероризм та поширення зброї, все більше впливають на внутрішню та зовнішню безпеку, відтак потребують відповідних кроків з боку служби безпеки (п. 4).

Принагідно зауважимо, що жоден з чинних стандартів НАТО та дотичних документів не регламентує питання діяльності спецслужб і служб внутрішньої безпеки.

Аналіз законопроектів, які наразі знаходяться на розгляді в Верховній Раді України, зокрема: «Про внесення змін до Закону України «Про Службу безпеки України» щодо удосконалення організаційно-правових засад діяльності Служби безпеки України (реєстр. № 3196 від 10.03.2020 [2]) та «Про внесення змін до Закону України «Про Службу безпеки України» щодо удосконалення організаційно-правових засад діяльності Служби безпеки України (реєстр. № 3196-д від 26.10.2020 [3]), засвідчує, що в них не повною мірою враховується той факт, що реформування сектору безпеки повинно мати комплексний характер, що обумовлює необхідність підготовки відповідних змін також до інших законодавчих актів з питань діяльності СБ України. Слід врахувати, що функції Служби безпеки України, які забезпечують виконання покладених на неї завдань, а також повноваження, необхідні для реалізації вказаних функцій, передбачені не тільки Законом України «Про Службу безпеки України», а й іншими законодавчими (у тому числі кодифікованими) актами, що регулюють спеціальні види діяльності, зокрема оперативно-розшукову, контррозвідувальну, кримінально-процесуальну, діяльність щодо боротьби з тероризмом, організованою злочинністю, з питань охорони державної таємниці.

Крім того, доволі дискусійними є положення зазначених вище законопроектів щодо скорочення складу СБ України, а також позбавлення її функції проведення оперативно-технічних заходів та повноважень на досудове розслідування. Свідченням того, що наразі немає узгодженого політичного підходу в контексті реформування СБ України є те, що станом на грудень 2020 року жоден з законопроектів про реформування вітчизняної спецслужби та і не був винесений на розгляд парламенту.

Висновки та пропозиції. Незважаючи на значну кількість прийнятих Верховною Радою України законів, законодавча база України з питань забезпечення національної безпеки потребує суттєвого вдосконалення. Парламент, закріпивши на рівні закону фундаментальні засади правового регламентування діяльності суб'єктів сектору безпеки, недостатньо уваги приділив питанням вдосконалення правових механізмів та процедур її забезпечення й контролю. Насамперед, видається доцільним узгодити відповідні положення Конституції України. Адже у цілому вони не створюють цілісної системи конституційних норм та принципів, які могли б стати основою функціонування сектору безпеки. До того ж, базові терміни та визначення Основного Закону часто плутаються або суперечать один одному. Так, українське законодавство об'єднує поняття «безпека» та «оборона», хоча вони мають різну правову природу. На функціонування сектору безпеки негативно впливає формальний підхід до законодавчого забезпечення розв'язання проблем «демлітаризації» деяких суб'єктів Воєнної організації України, відсутність чіткого переліку організацій та структур, що входять до складу системи правоохоронних органів, а також правових засад їх перетворення з механізму переслідування та репресій на механізм захисту та відновлення порушених прав громадян тощо. Дається взнаки відсутність законодавчо закріпленого переліку національних ціннос-

тей та пріоритетів, що певним чином перешкоджає визначенню стратегії та організації цілеспрямованої діяльності сектору безпеки. Водночас процес визначення та уточнення таких цінностей та пріоритетів, який активізувався в останні роки, не супроводжуються своєчасним внесенням змін до законодавства. Ситуація ускладнюється тим, що деякі норми та положення законів, які регулюють функціонування згаданого сектору, не відповідають вимогам часу, а тому актуалізується необхідність розробки та ухвалення їх нових редакцій.

До того ж, з точки зору організації належного правового регулювання законодавство, що регулює діяльність, спрямовану на забезпечення національної безпеки, малоефективне. Більшість нормативно-правових норм не належить до числа норм прямої дії. Основні критерії загроз та небезпек у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави, а також механізми належного управління сектором безпеки у кризових ситуаціях не повною мірою закріплені на рівні закону. Потребують уточнення правові механізми забезпечення суверенітету та територіальної цілісності, а також інформаційної безпеки України; не достатньо врегульовано порядок залучення сектору безпеки до вирішення питань ліквідації наслідків надзви-

чайних ситуацій техногенного або природного характеру.

Президентсько-парламентська форма державного правління потребує посилення цивільного демократичного контролю, зокрема парламентського, за діяльністю сектору безпеки. Важливість забезпечення такого контролю продекларовано на рівні закону, проте механізми та процедури його здійснення відсутні. За таких умов українське законодавство виявилось нездатним виконувати роль регулятора усього спектру питань забезпечення управління у сфері національної безпеки.

З метою підвищення ефективності законодавчого забезпечення діяльності сектору безпеки, на думку науковців, потрібно додатково розробити та імплементувати у життя закони «Про внесення змін до Конституції України щодо внесення до неї додаткового розділу «Національна безпека України».

Очевидно, що успішність реформування сектору безпеки багато в чому залежатиме від здатності парламенту виробити ефективний механізм комплексного підходу до створення узгодженої системи нормативно-правового регулювання у різних сферах національної безпеки. Ефективність такої діяльності залежить насамперед від наявності необхідної для розгляду парламентом законопроектної бази.

Анотація

У статті досліджуються актуальні питання законодавчого забезпечення реформування сектору безпеки, як одного із найактуальніших завдань, що наразі стоять перед Україною. Аналізуються пріоритети національних інтересів України та забезпечення національної безпеки; напрями їх реалізації в аспекті сучасних викликів і загроз національній безпеці. Окрема вага приділяється ситуації зростання мілітаризації територій тимчасово окупованої Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, що призводить до зберігання потенційної загрози з боку Російської Федерації не тільки для нашої держави, але й деяких сусідніх європейських держав. Крім того, в статті проведено аналіз деяких законопроектних пропозицій в контексті реформування сектору безпеки і приведення його у відповідність до європейських стандартів. Визначено, що на функціонування сектору безпеки негативно впливає формальний підхід до законодавчого забезпечення розв'язання проблем «демлітаризації» деяких суб'єктів Воєнної організації України, відсутність чіткого переліку організацій та структур, що входять до складу системи правоохоронних органів, а також правових засад їх перетворення з механізму переслідування та репресій на механізм захисту та відновлення порушених прав громадян

тощо. Дається взнаки відсутність законодавчо закріпленого переліку національних цінностей та пріоритетів, що певним чином перешкоджає визначенню стратегії та організації цілеспрямованої діяльності сектору безпеки. Водночас процес визначення та уточнення таких цінностей та пріоритетів, який активізувався в останні роки, не супроводжуються своєчасним внесенням змін до законодавства. Ситуація ускладнюється тим, що деякі норми та положення законів, які регулюють функціонування згаданого сектору, не відповідають вимогам часу, а тому актуалізується необхідність розробки та ухвалення їх нових редакцій. Зроблено висновок, що президентсько-парламентська форма державного правління потребує посилення цивільного демократичного контролю, зокрема парламентського, за діяльністю сектору безпеки. Важливість забезпечення такого контролю продекларовано на рівні закону, проте механізми та процедури його здійснення відсутні. За таких умов українське законодавство виявилось нездатним виконувати роль регулятора усього спектру питань забезпечення управління у сфері національної безпеки.

Ключові слова: національна безпека, національні інтереси і пріоритети, сучасні виклики і загрози, сектор безпеки, реформування, та ін.

Kurovska I.A., Miroshnychenko O.P. Legislative support of reforms in the field of security of Ukraine

Summary

The article examines current issues of legislative support for security sector reform, as one of the most pressing challenges currently facing Ukraine. Priorities of national interests of Ukraine and ensuring national security are analyzed; directions of their implementation in terms of modern challenges and threats to national security. Special attention is paid to the growing militarization of the territories of the temporarily occupied Autonomous Republic of Crimea and Sevastopol, which leads to the preservation of a potential threat from the Russian Federation not only to our country but also to some neighboring European states. In addition, some draft proposals in the context of security sector reform and bringing it in line with European standards are analyzed in the article. It is determined that the functioning of the security sector is negatively affected by the formal approach to legislative support for solving the problems of «demilitarization» of some subjects of the Military Organization of Ukraine, lack of a clear list of organizations and structures that are part of the law enforcement system. from the mechanism of persecution and repression to the mechanism of protection and restoration of violated rights of citizens, etc. There is a lack of a legally established list of national values and priorities, which in some way hinders the definition of strategy and organization of targeted activities of the security sector. At the same time, the process of defining and clarifying such values and priorities, which has intensified in recent years, is not accompanied by timely amendments to the legislation. The situation is complicated by the fact that some norms and provisions of the laws governing the functioning of this sector do not meet the requirements of the time, and therefore the need to develop and adopt new versions is relevant. It is concluded that the presidential-parliamentary form of government requires the strengthening of civilian democratic control, in particular parliamentary, over the activities of the security sector. The importance of ensuring such control has been declared at the level of the law, but there are no mechanisms and procedures for its implementation. Under such conditions, Ukrainian legislation has proved incapable of acting as a regulator of the full range of governance issues in the field of national security.

Key words: national security, national interests and priorities, current challenges and threats, security sector, reforms, etc.

Список використаних джерел:

1. Доповідь Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо виконання Україною обов'язків та зобов'язань, у тому числі Резолюція ПАРЕ № 1466 та Рекомендація ПАРЕ № 1722 від 5 жовтня 2005 року. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/dopovid-parlamentskoj-asamblei-radi-evropi-schodo-vikonannya-ukrainoyu-obov146yazkiv-ta-zobov146yazan-u-tomu-chisli-rezolyutsiya-pare-1466-ta-rekomendatsiya-pare-1722-vid-5-jovtnya-2005-roku-6211>
2. Про внесення змін до Закону України «Про Службу безпеки України» щодо удосконалення організаційно-правових засад діяльності Служби безпеки України: проект Закону України від 10.03.2020 (реєстр. № 3196) URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68347
3. Про внесення змін до Закону України «Про Службу безпеки України» щодо удосконалення організаційно-правових засад діяльності Служби безпеки України: проект Закону України від 26.10.2020 (реєстр. № 3196-д) URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70243
4. Про національну безпеку України: *Закон України* від 21.06.2018 № 2469-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України; Стратегія від 14.09.2020 № 392/2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n5>
6. Про Службу безпеки України : *Закон України* від 25.03.1992 № 2229-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>
7. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН от 07.12.2020 «Проблеми милитаризации Автономной Республики Крым, города Севастополь, а также районов Чорного та Азовского морей». URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3893540>
8. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: *Закон України* від 16 вересня 2014 року. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 83.